

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՇՈՒՐՋ

Քանայի քաներ՝ Մարաստան, Հայաստան, Պարսկաստան, գելեր, մարդեր, անարիակներ, դերբիկներ, Պլուտարքոս, Պլինիոս Ավագ, Քսենոփոն, Ստրաբոն:

Մարաստանի պատմության ուսումնասիրությունը¹ կարևոր նշանակություն ունի նաև հին Հայաստանի պատմության համար, քանի որ երկու երկրների անցյալը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում սերտորեն կապված էր միմյանց: Ստորև կքննենք գելերի, մարդերի, անարիակների, դերբիկների մասին հայկական և օտարալեզու սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները:

Գելեր: Այս ցեղն աղբյուրներում հիմնականում նույնացվել է կադուսիների, երբեմն էլ՝ լեզգիների նախնիներ լեզերի հետ: Այսպես, Ստրաբոնը գելերի և լեզերի սկյութական ցեղերին տեղադրում է ամազոնուիդների և աղվանների միջև²: Համաձայն այս հաղորդման՝ գելերը և լեզերը գտնվել են արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուր գետից հյուսիս՝ Աղվանքի տարածքում: Ամազոնուիդների և աղվանների միջև գելերին և լեզերին՝ Պոմպեոսի արշավանքի կապակցությամբ, տեղադրում է նաև Պլուտարքոսը³: Բայց Ստրաբոնի մյուս

¹ Տե՛ս, օրինակ, **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի մարական սատրապության տարածքը և սահմանները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2016, № XXX, էջ 57-93: **Նույնի՝** Մարաստանի էթնիկական կազմի շուրջ՝ ըստ Ստրաբոնի, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2012, էջ 337-341:

² **Տրաբոն.** География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. Стратановского. Ленинград, 1964, стр. 477.

³ **Քլուտարք.** "Избранные жизнеописания". Т. II, Москва, 1987. Помпей. XXXV, стр. 312.

տեղեկություններով գելերը տեղադրվում են կադուսիներից առաջ, որոնցից հյուսիս արդեն աղվաններն էին⁴: Վերջին տեղադրությունները գելերին տեղորոշում են կադուսիների հարևանությամբ:

Պլինիոս Ավագը գելերին նույնացնում է կադուսիների հետ⁵, ինչն ընդունելի է: Պտղոմեոսը գելերին հիշատակում է կադուսիների և դրիբյուկների միջև⁶, որը թույլ է տալիս գելերին տեղադրել կադուսիներից արևելք: Գելերին ատրոպատենների և մարդերի միջև *գերեր* ձևով հիշատակում է Ռուփոս Փեստոսը⁷:

⁴ **Страбон**, стр. 481, 483.

⁵ **Pliny**, *Natural History*, Vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, VI, 48, p. 372: Կադուսիների մասին մանրամասն տե՛ս **Խորհիլյան Հ.**, Կադուսիների ցեղը հին աղբյուրներում, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2011, № 3, էջ 213-228:

⁶ **Humbach H., Ziegler S.**, *Ptolemy Geography*, book 6, Text and English/German Translations, Wiesbaden, 1998, pp. 42-43: Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» հին հրատարակության մեջ գելերի փոխարեն գրված է նաև լեգեր (տե՛ս **Claudii Ptolemaei Geographia**, edidit C.F.A. Noebbe, t. II, Lipsiae, 1845, VI, 2, 5, p. 86), որը պետք է ուղղել գելեր: Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերին գելերի հետ լեգերի հիշատակությունն անընդունելի է, քանի որ Աղվանքի տարածքում գելերի և լեգերի (հայկական և վրացական աղբյուրների լեկ-դեկերը՝ լեզգիները) պատմականությունը հաստատվում է սկզբնաղբյուրների հիշատակություններով (տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Գարգարացիները ըստ անտիկ և հայկական սկզբնաղբյուրների, ՊԲՀ, 1982, № 4, էջ 119): Աղվանքում գելերի և լեգերի համատեղ հիշատակությունը պատճառ է դարձել, որ հին հեղինակները Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերի մոտ տեղադրվող գելերի հետ հիշատակելին լեգերին, որը դրափոխությամբ նույնպես հեշտորեն կարող էր առաջանալ գելից:

⁷ **Латышев В.**, *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе* (այսուհետև՝ ИДПСК), *Вестник древней истории* (այսուհետև՝ ВДИ), 1949, № 4, стр. 242.

Մովսես Խորենացին հիշատակում է Պատիժահար գավառը, որը Գեղումների լեռն է⁸, Ստրաբոնի Պարաքրաթերսը: Գելերի տեղորոշումն այս տարածքում միանգամայն ընդունելի է: Քվադրատուսը գելերին համարում է մարական ցեղ⁹: Գելերի մասին հիշատակություններ կան Սեբեոսի մոտ, որը գելերի երկիրն անվանում է «յամուր յերկիրն Գեղմայ»¹⁰: Գեղերը և Գեղանը հիշատակվում են հայոց «Աշխարհացոյց»-ում¹¹: Անանուն Ռավեննացին գելերին հիշատակում է Մեծ Մարաստանում¹²՝ չկապելով Ատրպատականի տարածքի հետ:

Գելերի անունը պահպանել է Իրանի ներկայիս Գիլյան նահանգը¹³: Յակուտ ալ-Համավին հաղորդում է, որ Մուկանն ու Ջիլանը, այսինքն՝ Գիլանը՝ գելերի էթնիկոնը, Հա-

⁸ **Մովսես Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Մ. Աբեղեանի և Մ. Յարութիւնեանի, լրացումները՝ Ա.Բ. Մարգեանի, Երևան, 1990, էջ 182:

⁹ **Müller C.**, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Vol. III, Parisiis, 1849, p. 659, fr. 1.

¹⁰ **Պատմութիւն Սեբեոսի**, աշխատասիրությամբ՝ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 71, 95, 96, 98, 105, 172: Գեղաց գունդը հիշատակում է Եղիշեն (տե՛ս **Եղիշէ**, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, աշխատասիրությամբ՝ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1989, էջ 232):

¹¹ **«Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց»**, հրատ.՝ Ա. Սուրբեան, Վենետիկ, 1881, էջ 12, 40-41; **Патканов К.П.**, *Армянская География VII века*, СПб, 1877, стр. 59. Հավելված՝ **«Աշխարհացոյց և դարու»**, էջ 22; **Աբրահամյան Ա.Գ.**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 352; **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 115; **Հակոբյան Ա.**, «Աշխարհացոյց» է դարի Անանունի. գիտաբնական բնագիր, Հանդես ամսօրեայ, թիվ 1-12, 2013, էջ 165, 167:

¹² **Ravennatis Anonymi Cosmographia**, ed. M. Pinder et Parthey, Berolini, 1860, II, 9, p. 62.

¹³ Տե՛ս, օրինակ, **Herzfeld E.**, *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Wiesbaden, 1968, p. 196.

բեթի թոռներն են և Թաբարիստանի բնակիչները¹⁴: 553 թվականին Գիլանը Ամոլի հետ կազմում է նեստորական եպիսկոպոսություն¹⁵:

Այսպիսով, կաղուսիներին ազգակից գելերը հավանաբար մտել են միևնույն համադաշնության մեջ, և նրանց իրանական ծագումը նույնպես անվիճելի է¹⁶:

Մարդեր: Մարդերի մասին տեղեկություններ կան բազմաթիվ հին հեղինակների մոտ: Մարդերի անվանումը, ի թիվս այլ քոչվորների՝ տուրա, դահեր, դերբիկներ, առաջին անգամ հիշատակում է Վիդևտատը (մ.թ.ա. VII-VI դդ. շեմին): Նրանք՝ որպես «դևերին պաշտողներ», համարվում էին Ավեստայի հասարակության ուղղահավատ զրադաշտականների թշնամիներ¹⁷: Մարդերին՝ որպես պարսկական վաչկատուն ցեղի, հիշատակում է Հերոդոտոսը¹⁸: Հույն պատմիչը հիշատակում է նաև մարդ ցեղից Հյուրոյադեսին, որը մասնակցում է Սարդեսի գրավմանը¹⁹:

¹⁴ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Ն.Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 111, 112:

¹⁵ Guidi I., Ostsyrische Bischöfe und Bischofssitze im V, VI und VII Jahrhundert, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Bd. 43, Leipzig, 1889, S. 407.

¹⁶ Дьяконов И., История Мидии, Москва-Ленинград, 1956, стр. 92, 381-382; Грантовский Э., Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, 1970, стр. 374.

¹⁷ Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, стр. 62. Դանիելյան Է., Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում (մ. թ. ա. V-մ. թ. I դդ.), ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 203:

¹⁸ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, I, 125: Հերոդոտոսի այս տեղեկությունը կրկնում է Եվստաթիոսը (տե՛ս **ИДПСК**, ВДИ, 1948, 1, стр. 246):

¹⁹ Հերոդոտոս, I, 84: Անտոնիոսի բանակի հետդարձի ճանապարհը Փրասսպայից ցույց է տալիս ծագումով մի մարդ (տե՛ս **Պլուտարքոս**, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան, Երևան, 2001, էջ 299),

Համաձայն Կոտեսիասի՝ Կյուրոս Մեծը ծագում էր մարդերի քոչվոր ցեղից²⁰, ինչն անշուշտ չի համապատասխանում իրականությանը և Արտաքսերքսես Բ-ի կողմից ուղղված էր Կյուրոսի վարկաբեկմանը՝ կապված Կյուրոս Կրտսերի հետ, որի անունն ատելի էր Արտաքսերքսես Բ-ի համար²¹: Հավանական է, որ Կյուրոսի վարկաբեկումը կապված էր մարական ավանդույթի հետ²²:

Համաձայն Քսենոփոնի՝ Կենտրիտես գետի (ներկայիս Բոհտան-սուն) հակառակ ափին հույներին սպասում էին սպառազինված հեծյալներ և հետևակ զորքեր, որոնք «Օրոնտասի և Արտուխասի արմեններն էին և մարդերն ու խալդայները վարձկան», և փորձում են արգելել հելլեններին մտնել Հայաստան²³: Քսենոփոնի այս տեղեկության մեջ անհրաժեշտ է պարզել, թե «վարձկանությունը» վերաբերում է բոլորին՝ արմեններին, մարդերին ու խալդայներին, թե վերջին երկու ցեղերին կամ էլ միայն խալդայներին: Մարդերի էպոնիմը պահպանվել է պատմական Հայաստանի աշխարհագրական անուններում²⁴: Օրինակ, ըստ Ն. Ադոնցի, հնարավոր է, որ մարդադյան մարդերը ծագում են այն մարդերից, որոնք խալդայների հետ միասին շարժվել են դեպի հյուսիս և գրավել այն վայրերը, որոնք կոչվեցին Մարդադի և Խաղտիք, իսկ մարդերը Մարդաստան եկան հա-

որի՝ հետդարձի ճանապարհին քաջածանոթ լինելը վկայում է Ատրպատականում գտնվող մարդերի կամ ամարդների ցեղից լինելը, որը գտնվում էր Փրասապայից արևելք:

²⁰ Müller C., FHG, Vol. III, pp. 399-400, fr. 66.

²¹ Kent R.G., The oldest Old Persian inscriptions, Journal of the American Oriental Society, Vol. 66, 1946, p. 211.

²² Schubert R., Herodots. Darstellung der Cyrussage, Breslau, 1890, S. 58.

²³ Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 89:

²⁴ Վարդանյան Վ., Մարդերը Վասպուրականում, ՊԲՀ, 1971, № 3, էջ 51: Դանիելյան Է., Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում, էջ 203-208:

վանաբար, ավելի ուշ Իրանի կողմից²⁵: Նախ՝ նշենք, որ խալդայները նույնանում են սկյութներին և չէին կարող շարժվել հարավից հյուսիս, քանի որ այդ ժամանակներում նրանք արդեն հաստատվել էին իրենց անունով կոչվող Խալիտու-Խաղտիք երկրում²⁶: Անշուշտ, դժվար է Քսենոփոնի՝ միայն մեկ անգամ մարդերի հիշատակումից ելնելով՝ ասել, թե մարդերը տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էին Մարդաղիում, Մարդաստանում և այլուր: Բայց և այնպես, կարելի է ենթադրել, որ տվյալ տեղեկության մեջ Արտուխասի հիշատակումը մարդերին կապում է ավելի շուտ Արևելյան Հայաստանի հետ: Համենայն դեպս, կարևոր է ընդգծել մեջբերված տեղեկությանը հաջորդող նախադասությունը. «Ասում էին, թե խալդայներն ազատ են և խիզախ. նրանք զինված էին հյուսկեն երկայն վահաններով և նիզակներով»²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, մարդերի ազատ լինելու մասին չի նշվում, իսկ խալդայների ազատ լինելը հաստատվում է Քսենոփոնի այլ տեղեկություններով ևս: Սա նշանակում է, որ մարդերը, ինչպես փասիանները, տառիսները, հեսպերիտները, մտել են Հայաստանի մեջ՝ որպես Մարդաղիի, բայց ավելի հավանական է՝ միայն Մարդաստանի կամ Մարդուցայքի բնակիչներ: Չի կարելի բացառել նաև, որ Հայաստանում գտնվող մարդերը սկզբում եղել են վարձկաններ և հետո աստիճանաբար հաստատվել են Հայաստանում:

Հայաստանի և Պարսկաստանի մարդերի մասին հի-

²⁵ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 464, ծանոթ. 1:

²⁶ Խորիկյան Հ., Արեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2006, № 2, էջ 117-120:

²⁷ Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 89:

շատակում է նաև Ստրաբոնը²⁸: Մարդերը կամ ամարդները, համաձայն Ստրաբոնի, գտնվել են անարիակների, վրկանների, կադուսիների, վիտիների, տապյուրների, պարսիկների, ուքսերի, էյլումացիների հարևանությամբ²⁹: Հիշատակված ցեղերի մի մասը մարդերի կամ ամարդների (նախասկզբի ա-ն ժխտական մասնիկ չէ) հետ գտնվել են Կասպից ծովի հարավային ափերին:

Գավգամելայի ճակատամարտում (մ.թ.ա. 331 թ.) նետածիգ մարդերին պարսկական բանակի կենտրոնում հիշատակում է Արիանոսը³⁰: Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճում է մարդերին, որոնց երկրում լեռները չափազանց բարձր էին և զառիվայր, և մարդերին ու ռազմատենչ տապյուրներին միավորում մեկ սատրապության մեջ³¹: Ռուփոսի տեղեկություններից պարզվում է, որ մարդերը ոչ միայն մասնակցել են Գավգամելայի ճակատամարտին, այլև նրանց մի հատվածը բնակվում էր Պարսքում, իսկ մյուս մասը՝ Վրկանի հարևանությամբ³²: Նետածիգ մարդերին Տիգրան Մեծի բանակում հիշատակում է նաև Պլուտարքոսը, ընդ որում մարդերին և իբերներին պատմիչը համա-

²⁸ **Տրաբոն**, սթր. 494, 676.

²⁹ **Անդ.**, էջ 480, 481, 485, 494:

³⁰ **Արիանոս**, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987, էջ 101:

³¹ **Անդ.**, էջ 119, 152, 269: **Ռուփոս**, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987, էջ 418:

³² **Ռուփոս**, էջ 350, 390, 417: Ռուփոսը մարդերին համարում է պարսկական ցեղ: Աքեմենյան տերության մեջ մարդերը՝ որպես կիսանկախ ցեղ, եղել են վարձկաններ (տե՛ս **Դանդաև** **Մ.Ա.**, **Լուկոն** **Վ.Գ.**, *Культура и экономика древнего Ирана*, Москва, 1980, սթր. 235): Մարդերին Գավգամելայի ճակատամարտում և Կասպից ծովի հարավային ափերի մոտ հիշատակում է Դիոդորոս Սիկիլիացին (տե՛ս **Դիոդորոս Սիկիլիացի**, Պատմական գրադարան, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 95, 107):

րում է օտարականներ³³: Այս տեղեկությունից երևում է, որ տվյալ մարդերը չեն կարող տեղադրվել Հայաստանում³⁴ և, ըստ էության, գտնվել են Կասպից ծովի հարավային ափերին և Տիգրան Մեծի բանակի կազմում էին որպես հայոց տերության մեջ մտնող հպատակ ժողովուրդ: Մարդերը հիշատակվում են Քարաքսում՝ Կասպիական դռների մոտ³⁵:

Պլինիոս Ավագը նույնպես վրկանների հարևանությամբ հիշատակում է մարդերին՝ ամարբներ ձևով³⁶: Ամարդոս կամ Մարդոս գետը, որը ուսումնասիրողների կողմից նույնացվել է Սեֆիրո-ռուդ կամ Ղըզըլ-Ուզեն գետին, հիշատակում են Պտղոմեոսը³⁷, Ամիանոսը³⁸, Ռուփոս Փեստոսը, Պրիսկիանոսը³⁹: Պտղոմեոսը մարդերին տեղադրում է Կասպից ծովի ափամերձ շրջանից դեպի ցամաքի խորքը⁴⁰,

³³ Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 74:

³⁴ Տակիտոսի հիշատակած մարդերը (տե՛ս **Корнелий Тацит**, *Анналы*, т. I, Ленинград, 1969, стр. 263) նույնանում են Մարդադիի կամ Մարդաստանի բնակիչներին:

³⁵ **Դանիելյան Է.**, Բսիդոր Քարակացու «Պարթևական կայանները», ՊԲՀ, 1971, № 4, էջ 174:

³⁶ **Pliny**, *Natural History*, Vol II, VI, 36, p. 364. Մարդերը ենթարկվել են պարթևներին (անդ., VI, 134, էջ 438):

³⁷ **Humbach H.**, Ziegler S., *Ptolemy Geography*, book 6, pp. 36-37.

³⁸ **Ammianus Marcellinus**, with an English translation by J.C. Rolfe, Vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1972, Loeb Classical Library, XXIII, 6, 40, p. 372.

³⁹ **Muller C.**, *Geographi Graeci Minores*, Vol. II, Parisiis, 1861, pp. 185, 196. Ամարդոս գետը երբեմն շփոթվել է Մարգուշ՝ ներկայիս Մարդուբ կամ էլ Օքսու գետերի հետ (տե՛ս Страбон, стр. 487):

⁴⁰ **Humbach H.**, Ziegler S., *Ptolemy Geography*, book 6, pp. 42-43. Հմմտ. **Piller K.C.**, *The Cadusii in Archaeology? Remarks on the Achaemenid Period (Iron Age IV) in Gilan and Talesh, Iran and Caucasus*, Leiden, Vol. 17, 2013, p. 117.

իսկ Պոմպոնիոս Մելասը՝ պեստիկ-պեսիկների հարևանությամբ, որոնցից հետո նեղուցի մոտ դերբիկներն էին⁴¹:

Մարդերի երկիրը համապատասխանում է հայոց «Աշխարհացոյց»-ի Ամլին՝ Տաբարիստանի մայրաքաղաքին⁴²:

Որոշ ուսումնասիրողներ, նկատի ունենալով մարդերի՝ ավազակությամբ զբաղվելը, ցեղանունը բացատրել են իրանական «marəða»՝ «մարդասպան» բառով⁴³: Մարդերի իրանական ծագումը⁴⁴ նույնպես կասկածի ենթակա չի թվում:

Անարիակներ: Անարիակները, ըստ ուսումնասիրողների, մի քանի ոչ իրանական ցեղերի հավաքական անվանումն է: Եվ իրոք, ելնելով այն իրողությունից, որ անարիակներ բառացի նշանակում է «ոչ արիացիներ» այս տեսակետն ընդունելի է: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ այս կամ այն արիական ցեղերը ազգակից, սակայն թշնամի ցեղերին նույնպես անվանում էին «ոչ արիացիներ»⁴⁵: Անարիակների անունը մասնագիտական գրականության մեջ

⁴¹ ИДПСК, ВДИ, 1949, 1, стр. 284-285: Պեստիկ-պեսիկները Ստրաբոնի ապասիակներն են (տե՛ս **Страбон**, стр. 485), Պտղոմեոսի պասիկները (տե՛ս **Humbach H., Ziegler S.**, Ptolemy Geography, book 6, pp. 168-169):

⁴² Տե՛ս **Մատենագիրք Հայոց**, Բ հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2157, 2174, 2190: Տե՛ս **Marquart J.**, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaç'i*, Berlin, 1901, S. 135; **Хуршудян Э.**, «Города Ирана», Иран-намэ, 2010, № 3, стр. 151.

⁴³ **Geiger W.**, *Ostirānische Kultur im Altertum*, Erlangen, 1882, S. 66. Մարդերը համարվել են քրդերին ազգակից ցեղեր կամ էլ ուղղակի քրդական ցեղ: Այս մասին կարծիքները տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, Մարդերը Վասպուրականում, էջ 50:

⁴⁴ **Грантовский Э.**, նշվ. աշխ., էջ 374: **Меликов Р.**, *Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI–IV вв. до н.э.)*, Баку, 2003, стр. 160. Վերջինս մարդերին և ամարդներին դիտում է իրանական ծագմամբ ազգակից ցեղեր, սակայն այսպիսի տարբերակումը ճիշտ չէ: Հմնտ. Սազարտա-Սազարտա, պարներ-ապարներ, մաղայ-ամաղայ և այլն:

⁴⁵ **Грантовский Э.**, նշվ. աշխ., էջ 373: **Меликов Р.**, նշվ. աշխ., էջ 166, 167:

ուղղել են արանիակներ՝ կապելով «աղվանական ցեղերի նախահայր Առանի հետ»⁴⁶ կամ էլ կապել են Հերոդոտոսի էնարիների հետ, որոնք սկյութական քրմերի հատուկ դաս էին⁴⁷: Ինչևէ, այս անվանումն արդեն ցույց է տալիս, որ անարիակաների հարևանությամբ բնակվում էին իրանական ցեղեր: Անարիակաների մասին սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները հետևյալն են: Պոլիբիոսը անարիականերին հիշատակում է Մարաստանի հյուսիսային հատվածում⁴⁸: Անարիականերին մի քանի անգամ հիշատակում է Ստրաբոնը: Աշխարհագետը մի դեպքում անարիականերին հիշատակում է կադուսիների և մարդերի միջև⁴⁹, մյուս դեպքում՝ գելերից, կադուսիներից, ամարոներից, ուփտիներից հետո⁵⁰: Պլինիոս Ավագը անարիականերին տեղադրում է տապյուրների և վրկանների միջև⁵¹: Պլինիոսի այս տեղեկությունը համապատասխանում է Ստրաբոնի երկրորդ տեղեկությանը՝ անարիականերին տեղորոշելով մարդերից արևելք: Անարիականերին մարդերից արևմուտք հիշատակում է Պտղոմեոսը⁵², որը համապատասխանում է Ստրաբոնի առաջին տեղեկությանը:

⁴⁶ **Тревел К.**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э.-VII в. н.э). Москва-Ленинград, 1959, стр. 143.

⁴⁷ **Еремян С.Т.**, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, стр. 52. Էնարիների անունը բացատրվել է որպես «ոչ տղամարդկային» (տե՛ս **Доватур А., Каллистов Д., Шишова И.** Народы нашей страны в “Истории” Геродота. Москва, 1982, стр. 305): Կարծիք է հայտնվել, որ անարիակ չի նշանակում «ոչ արիացիներ» և համապատասխանում է հայերենի *անրյակ «անրջական, անուրջի վերաբերյալ» բառին (տե՛ս **Մարկվարտ Հ.**, Պարսկահայք նահանգը, ՊԲՀ, 1961, № 2, էջ 215: **Herzfeld E.**, նշվ. աշխ., էջ 196):

⁴⁸ **ИДПСК**, ВДИ, 1947, 3, стр. 301.

⁴⁹ **Страбон**, стр. 480, 485.

⁵⁰ **Ան.** էջ 481:

⁵¹ **Pliny**, Natural History, Vol. II, VI, 46, p. 370.

⁵² **Claudii Ptolemaei Geographia**, t. II, VI, 2, 5, p. 86.

նը: Մեր կարծիքով անարիակների երկու տարբեր տեղորոշումներն էլ ընդունելի են, ընդ որում անարիակների՝ մարդերից արևելք տեղադրվող խումբը մասամբ կարող է նույնանալ Աքեմենյան Պարսկաստանի XI սատրապության մեջ հիշատակվող պավսիկներին, պանտիմաթներին և դարեյտներին⁵³ և, հնարավոր է, նաև այլ ցեղերի. օրինակ, ուիտիներին, որոնք թերևս Պտղոմեոսի վաղասիներն⁵⁴ են, ստավրերին⁵⁵: Կադուսիների և մարդերի միջև հիշատակվող անարիակներն էլ աշխարհագրական առումով կարող են նույնանալ դրիբյուկ-դելմիկներին և գելերին, հետևաբար՝ այս դեպքում անարիակների հավաքական անվան տակ ներկայանում են իրանական ցեղերը, որոնք հավանաբար համապատասխանում են «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված Անար(ի)ական Մարքին⁵⁶:

Դերբիկներ-դրիբյուկներ-դելմիկներ: Պորփյուրոսը դերբիկներին հիշատակում է մասսագետների հարևանությամբ⁵⁷: Դատելով Ստրաբոնի տեղեկությունից՝ դերբիկները գտնվել են վրկաններից արևելք կամ հյուսիս, քանի որ արևմտյան ուղղությամբ վրկաններից հետո գալիս են ամարդները, իսկ մեկ այլ տեղեկության մեջ ամասիացի աշխարհագետը տապյուրներին, որոնց երկիրը նախկինում պատկանել է Մարաստանին, հիշատակում է վրկանների և

⁵³ **Հերոդոտոս**, III, 92:

⁵⁴ **Humbach H., Ziegler S.**, Ptolemy Geography, book 6, pp. 44-45.

⁵⁵ **Pliny**, Natural History, Vol. II, VI, 46, p. 370.

⁵⁶ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», էջ 12:

⁵⁷ **ИДИСК**, ВДИ, 1948, 2, стр. 311. Դերբիկներին իբր նվաճում է Նինոսը (տե՛ս **Դիոդորոս Սիկիլիացի**, էջ 17): Դերբիկներին հիշատակում է Ռուփոսը (տե՛ս **Ռուփոս**, էջ 282):

դերբիկների միջև⁵⁸: Տապյուրների երկիրը, իրոք, գտնվել է Կասպից ծովի հարավային ափին և համապատասխանում է Տապրստանին⁵⁹, իսկ դերբիկները գտնվել են ոչ միայն վրկաններից արևելք և հյուսիս, այլև արևմուտք: Ստրաբոնի կողմից տապյուրների տեղադրությունը դերբիկների և վրկանների միջև հաստատվում է նաև Պտղոմեոսի տեղեկությամբ: Դերբիկները Պտղոմեոսի մոտ հիշատակվում են Մարաստանի նկարագրության մեջ՝ գելերի և ամարիակների միջև: Դրիբյուկները դրյուբակտներ և դերբիկներ ձևերով հիշատակվում են Մարգիանայի և Սոգդիանայի նկարագրության մեջ⁶⁰, ինչը խոսում է այն մասին, որ դերբիկները եղել են վաչկատուն ցեղ, ինչպես տապյուրները, որոնք հիշատակվում են նաև Մարգիանայի կազմում⁶¹: Դրիբյուկներ-դերբիկներին հիշատակում է Պլինիոս Ավագը⁶²:

⁵⁸ **Страбон**, стр. 486, 491. Դերբիկներին կադուսիների և մարդերի (*Mardianum*) միջև հիշատակում է նաև Անանուն Ռավեննացին (տե՛ս **Ravennatis Anonymi Cosmographia**, II, 8, p. 60):

⁵⁹ Տե՛ս **Մատենագիրք Հայոց**, Բ հատոր, էջ 2157, 2174, 2190; «**Հաւարումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի**», Վենետիկ, 1862, էջ 95: Տապուրաստանի՝ Պատիշխվարգարի հին մայրաքաղաքն էր Սարին, իսկ Սասանյանների ժամանակ՝ Ամոլը (տե՛ս **Колесников А.**, *Иран в начале VII века, Палестинский сборник, Ленинград, 1970*, стр. 101), որը «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տապրստանից առանձին: Տապուրներին Վրկանի հարևանությամբ՝ լեռներում, հիշատակում է Արիանոսը (տե՛ս **Արիանոս**, էջ 117), իսկ Տապյուրների լեռները, այսինքն՝ Էլբուրսը, Վրկանից ծովից ոչ հեռու հիշատակում է Պոլիբիոսը (տե՛ս **The General History of Polybius**, Vol. II, by Mr. J. Hampton, London, 1809, p. 218): Թուսի մայրաքաղաք Տարբարանը կապում են տապյուրների կամ տոպերների էթնանվան հետ (տե՛ս **Хуршудян Э.**, «Города Ирана», стр. 133):

⁶⁰ **Humbach H., Ziegler S.**, *Ptolemy Geography*, book 6, pp. 42-43, 148-149, 168-169; **Tarn W.W.**, *Patrocles and the Oxo-Caspian Trade Route*, *Journal of Hellenic Studies*, Vol. 21, 1901, p. 17.

⁶¹ **Humbach H., Ziegler S.**, *Ptolemy Geography*, book 6, pp. 148-149.

⁶² **Pliny**, *Natural History*, Vol. II, VI, 48, p. 372.

Դերբիկները Կոտսիասի մոտ Միջին Ասիայի արևմտյան մասի սկյութական ցեղերի անվանումն է և հավանաբար, փոխարինում է մասսագետներին⁶³: Ի. Վ. Պյանկովի կողմից դերբիկների նույնացումը Հերոդոտոսի օրթոկորյուբանտիներին ու տեղադրումը Կասպից և Արալյան ծովերի միջև⁶⁴, չնայած Մարաստանի հետ տարածքային առումով անմիջականորեն չեն սահմանակցել, կասկածելի է, քանի որ նույնացումն այնքան էլ հիմնավորված չէ: Ըստ էության, Կասպից ծովի հարավային ափին գելերից հետո հիշատակվող դրիբյուկները համապատասխանում են «Աշխարհացոյց»-ի Դլմունք-Դելումքին⁶⁵՝ հետագայի դելյեմիտների երկրին⁶⁶

⁶³ **Пьянков И.В.**, Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, перевод, примечания). Душанбе, 1975, стр. 6; **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010, էջ 32:

⁶⁴ **Пьянков И.В.** «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н. э., ВДИ, 1965, № 2, стр. 43.

⁶⁵ **Մատենագիրք Հայոց**, Բ հատոր, էջ 2157, 2174, 2190; **«Սրբոյ իորն մերոյ Սովսեպի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք»**, Վենետիկ, 1843, էջ 592:

⁶⁶ **Պատմութիւն Սեբեոսի**, էջ 360, 361, ծնթ. 653: Դելմիկները բազմիցս հիշատակվում են հայկական աղբյուրներում. տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխատասիրությամբ՝ Վ.Ս. Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 468: **Սովսեպ Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 337: **Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական**, հրատ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 188: **«Հասարդումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի»**, էջ 95: **Պատմութիւն Սեբեոսի**, էջ 172, 173: **Մատթեոս Ուռուպեցի**, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 11: **Պատմութիւն Արիստակէայ Վարդապետի Լաստիվերցոյ**, Թիֆլիս, 1912, էջ 103: Հայկական աղբյուրներում դելմիկների քննությունը տե՛ս **Շալջյան Ս.**, Դելմիկները և նրանց արշավանքները դեպի Հայաստան, Տեղեկագիր, թիվ 5-6, 1941, էջ 107-115: **Յուզբաշյան Կ.**, Դելմիկները Արիստակէս Լաստիվերցոյ «Պատմության» մեջ, Բանբեր Մատենադարանի, 1960, թիվ 5, էջ 307-311:

Գիլանի լեռնային մասին⁶⁷: «Աշխարհացոյց»-ում գրված է. «...եւ մտովք գետոյն որ կոչի Սառառովր, յորում Դերպիկէս գաւառ, զոր կարծեմ Դիլումս...»⁶⁸: Դէյլեմը հնում արևելքում տարածվել է ավելի հեռու՝ ընդգրկելով ներկայիս Մազանդարանի մի մասը⁶⁹:

Ահա այսպես են մեզ ներկայանում գելերի, մարդերի, անարիակների, դելմիկների տեղադրությունները և պատմաաշխարհագրական այլ բնույթի տեղեկությունների քննությունը:

KHORIKYAN HOVHANNES

ON THE ETHNIC STRUCTURE OF MEDIA

Keywords: Media, Armenia, Persia, Gelae, Mardi, Anariacae, Derbices, Plutarch, Pliny the Elder, Xenophon, Strabo.

Արգարյան Գ., «Սեբեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 199, 200:

⁶⁷ **Колесников А.**, Иран в начале VII века, стр. 101. Թ. Նյուդեքեն կադուսիներին նույնացնում է ներկայիս Գիլյանի Դելամացի կոչվող լեռնական ցեղերին, որոնք երբեք չնվաճվեցին Սասանյանների կողմից (տե՛ս **Nöldeke Th.**, Aufsätze zur Persischen Geschichte, Leipzig, 1887, S. 95): Տե՛ս նաև **Bosworth C.E.**, Dailamīs in Central Iran: The Kākūyids of Jibāl, Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies, Vol. 8, Issue 1, 1970, p. 73.

⁶⁸ «Աշխարհացոյց Սովեսի Խորենացոյ յաւերածովք նախնեաց», էջ 12:

⁶⁹ **Колесников А.** Иран в начале VII века, стр. 101. Վ. Մինոսկին ենթադրում է, որ Deilam-ը այդ տեղանվան արաբականացված ձևն է, իրականում հնչում էր հավանաբար Delam կամ անգամ Delim (տե՛ս **Minorsky V.**, La domination de Dailamites, London, Iranica, Twenty Articles, 1964, pp. 12-30): Ռէյը, Դեմավենդը, Դելման-Դելլամը և Պաղիշվարգար-Տապրրստանը հիշատակվում են «Վարնամակում» (տե՛ս «**Книга деяний Ардашира сына Папака**», транскрипция текста, пер. со среднеперс., введ., коммент. и глоссарий О.М. Чунаковой, Москва, 1987, стр. 72, 92).

The study of the history of Media is very significant for Armenia too, as the past of both countries is closely related to each other in different historical periods. In the following article the information about the Gelae, the Mardi, the Anariacae, the Derbices, kept in the primary source, is being discussed. Research shows that the given tribes belonged to the Iranian World without any exceptions.

Some important and wrinkled issues on the historical geography of the 10th Satrapy were examined in the article, the elucidation of which has an important meaning for studying the history of the Achaemenid Empire and Ancient Iran.